

Иначе из-за недостаточности знания фактов реальной действительности, из-за недостаточного внимания к национальной специфике фразеологических единиц, могут быть допущены грубые ошибки или неточности при переводе фразеологизмов, а это ведет к неполному восприятию и пониманию той информации, которая была “скрыто” зашифрована во фразеологизме или носила переносный характер. В любом фразеологизме заложено своеобразие восприятия мира через призму языка и национальной культуры. Если изучение лексики как источника страноведческой информации имеет давнюю традицию, то фразеология и афористика в этом аспекте до сих пор продолжают оставаться мало изученными. Наиболее активно вопросы фразеологии в лингвострановедческом аспекте разрабатываются в настоящее время на материале русского языка, в меньшей степени пока на материале иностранных языков, где делаются только первые шаги.

Список использованной литературы:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А. Маслова.- М.: Академия, 2001
2. Ожегов С.И. О структуре фразеологии. Лексикографический сборник, вып. 2, 1957
3. Мальцева Д. Г. Немецкий язык. Страноведение через фразеологизмы. – М.: Высшая Школа, 1991

Рецензент: к.ф.н., доц. Абдыкаимова О.С.

Жумалиева¹ Г.Э., Зулпуева² С.А.

**ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК АЛГАН МЕЗГИЛДЕН ТАРТЫП КЫРГЫЗ
ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫН ӨНҮГҮҮСҮ (ЖЕ НЕОЛОГИЗМДЕРДИН АКТИВДҮҮ
ТЕРМИНДЕРГЕ ӨТҮҮСҮ)**

Жумалиева¹ Г.Э., Зулпуева² С.А.

**РАЗВИТИЕ КЫРГЫЗСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ПОСЛЕ НЕЗАВИСИМОСТИ
(ИЛИ ПЕРЕХОД НЕОЛОГИЗМОВ К АКТИВНОМУ ПЕРЕХОДУ)**

G. E. Jumaliev, ZULPUEVA S. A.

**DEVELOPMENT OF THE KYRGYZ TERMINOLOGY AFTER INDEPENDENCE
(OR TRANSITION TO NEOLOGISMS ACTIVE TRANSITIONS)**

УДК 025.4.011:81,373.43

Бул макалада акыркы жылдардагы кыргыз терминологиясынын өнүгүүсү жана мурда кездешпеген жаңы сөздөрдүн өтө активдүү колдонулганы каралган.

В данной статье рассматриваются за последние годы развитие кыргызской терминологии и очень активное использование ранее не встречавшихся новых слов.

This article discusses the development in recent years Kyrgyz terminology and very active use not previously encountered new words.

Негизги сөздөр: жаңы, сөздөр, өнүгүү, өзгөрүү, которуу

Ключевые слова: новые, слова, развитие, изменение, перевод

Keywords: new, words, development, modification, translation

Акыркы 25 жыл аралыгында коомдук түзүлүшүбүздө, турмуш-тиричилигибизде аябагандай зор өзгөрүүлөр болду: чет өлкөлөр менен болгон алакалар уламдан - улам күч алууда, ал гана эмес адамдардын психологиясы мурдагы советтик идеологиялык кысымдан бошоп, зор өзгөрүүлөргө багыт алды; руханий суроо-талаптар кеңейди; жалпы адамзаттык баалуулуктарга карай умтулуу күч алды. Мына ушундай шартта кыргыз тилинин лексикалык курамы турмуштун шарты, талабы менен бирге бир топ эле жаңыланып, бүгүнкү күндө турмуш-тиричилигибизде мурда кезикпеген жаңы сөздөр, жаңы түшүнүктөр өтө активдүү колдонулууда. Бүгүнкү күндөгү жашоо - турмуш тилде пайда болгон жаңы сөздөрдүн лексикалык маанисин чечмелеп, тактап изилдөөнү талап кылары шексиз. Тилибизге келип кирген жаңы сөздөрдү изилдөө жана алардын тилде пайда болуу жолдорун, ыктарын талдоо, негизинен, тилдин азыркы сөздүк курамын аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

Терминдердин негизги өзгөчөлүгү илим үчүн, анын эрежелерин, мыйзамдарын, аныктамаларын айырмлап атоодо зор мааниси бар жана өтө зарыл.

Терминдердин пайда болушу жана өнүгүшү ар бир илимдин, техниканын, экономиканын жана өндүрүш тармагындагы жылыштарга байланыштуу болот. Жаны илимий-техникалык, экономикалык ж.б. түшүнүктөрдүн пайда болушу менен дароо бир мезгилде аларды атоо үчүн терминдер пайда болуп турат да, кандайдыр бир өлчөмдө ар бир илимдин денгээлин да чагылдырат.

Кыргыз тилинде илим-билим тармактары боюнча терминдерди жаратуу, жарыялоо, кыргыз лексикасынын жазма речинде сиңирүү функцияларына кеп салуу Кыргыз Илимдер Академиясына караштуу Терминология комиссиясына тиешелүү болгон. Бул мезгилдер ичинде Терминкомдун жана терминология бөлүмүнүн көп жылдык аракети менен кыргыз адабий тилиндеги терминдерди жасоо, термин чыгаруу, башка тилдерден кирген терминдерди кабыл алуу, которуу ыкмалары боюнча теориялык жактан да, практикалык жактан да бир кыйла баалуу эмгектер жаралган.

Маселен, кыргыз улуттук терминологиясынын проблемалары боюнча илимий-изилдөөнүн республикадагы ийгиликтери катары аталган маселенин тигил же бул тармактарына тиешелүү бир кыйла илимий макалалар жарыяланып, кандидаттык диссертациялар корголгон жана илимдин ар турдуу тармактары боюнча (орусча-кыргызча)

терминологиялык 53 сөздүк басмадан чыкан. Бирок тилекке каршы, мындай эмгектер, тагыраак айтканда, жарык көргөн терминологиялык сөздүктөр библиографиялык сейректикке айланып калгандыгы өкүнүчтүү.

Кийинки он-жыйырма жыл ичинде, айрыкча, мамлекетибиз эгемендүүлүккө жетишип, эне тилибиз мамлекеттик расмий тил статусуна ээ болгондон бери илим-билим, техника, экономика, маданияттын тез темп менен өсүшүнө байланыштуу жаны сөздөр, терминдер, жаны түшүнүктөр пайда болууда. Ал гана эмес, мурда архаизмге айланып, колдонуудан чыгып калган сөздөр неологизм (жаны сөз) катары кайра колдонулууда. Маселен, төрага, төрайым, аким, акимчилик, губернатор, мыйзам, жаран, пайыз, айыл өкмөтү ж.б. (бул жөнүндө кенири каралган - Б.О.Орузбаева. Кыргыз терминологиясы. — Фрунзе: Мектеп, 1983, 61-100 б.).

Терминдердин ар бир илим тармагынын өзгөчөлүктөрүнө ылайык туура, так жана өз маанисине шайкеш келгидей абалда колдонулушу кеп маданиятын көтөрүүдө да зор мааниси бар.

Кийинки жылдарда кыргыз адабий тилинин лексикасында, анын ичинде терминология жаатында бир кыйла он жана терс өзгөрүүлөр болуп келет. Он өзгөрүүлөр дегенибиз орус тилинде кандай колдонулса, тагыраак айтканда, ошол турушунда колдонулуп, пайдаланылып келген терминдер кыргыздын нукура (төл) сөздөрү менен алмаштырылып, алардын маанилерине туура чагылдырган, ага шайкеш келе турган эквиваленттери менен орундуу колдонула баштады. Маселен, процент-пайыз, закон-мыйзам, состав-курам, граждандар-жаран, метод-усул ж.б.

Кыргыз адабий тилинин терминологиясындагы терс көрүнүштөр, баш аламандыктар жөнүндө айтканыбызда, соңку мезгилдерде газеталарыбыздын саны да кобойду, албетте, муну жетишкендик деп эсептөөгө да болот. Бирок алардагы материалдарда, макалаларда көптөгөн орфографиялык, пунктуациялык, стилдик каталар кездешет, ошондой эле терминдерди ар ким оюна келгендей колдоно берген көрүнүштөр бар экендиги талашсыз. Албетте, буларды терс көрүнүш деп эсептөөгө негиз бар. Терминдер маани жагынан так, интеллектуалдык жагынан таза, б.а., көркөмдүк жана эмоциялык сөздөрдөн алыс болууга тийиш. Мындай өзгөчөлүктөр жөнөкөй сөзгө мүнөздүү эмес. Жөнөкөй сөздөрдөн маанисине Караганда терминдердин жалпылагыч мааниси өтө кең болот да, ар кандай сферада колдонула турган жалпы бир мааниге ээ болгон түшүнүктөрдү ичине алат. Терминдерди тандаган мезгилде расмий мамилеге мүнөздүү болгон, анын тактыгына, түшүнүктүүлүгүнө жооп бере турган, т.а., мыйзамдык актылардын идеялык-тематикалык мазмунуна туура келген, укуктук категорияларды түшүндүрүүгө мүмкүн болгон тил каражаттары тандалып алынат.

Орус тилинен сөздөрдү кабыл алуу жалпы лексикалык фондунун өнүгүшүнө жагымдуу таасирин тийгизет. Бул фонд жалаң гана орус тилиндеги сөздөрдүн эсебинен түзүлбөйт. Башка тилдер да аздыр-көптүр өз үлүшүн кошуу мүмкүндүгүнө ээ. Бирок кийинкилер эне

тилибизге мүнөздүү түрдө орус тили аркылуу таралып жатат. Бул жагынан орус тили интернационалдык лексиканы гана башка тилдердин өздөштүрүшү үчүн көпүрө болбостон, жалпы лексикалык фондудагы сөздөрдүн кабыл алынышына да эң сонун көпүрө болуп бергендигин өзгөчө белгилөө керек [Давлетов С. 2011, 205-б.].

Кыргыз терминологиясындагы сөз өздөштүрүү маселелери

Оюбузду тагыраак берүү максатында, биз айрым сөздөрдүн семантикалык маанисин чечмелеп көрсөтүүнү туура көрдүк.

Бартер - экономикалык термин. Англис тилиндеги *barter* деген сөзүнөн алынып, кыргызча товар алмашуу деген мааниде колдонулат. Бул сөз англис тилинде кандай окулса, орус тилине да эч өзгөрүүсүз ошол калыбында кирген. Эми маанисин чечмелеп көрөлү. Бартер - товарды акчасыз алмашуу, башма-баш алмашуу. Бартердик алмашуунун негизги себеби (чет өлкөлүк валюталардын жетишпестиги, ата мекендик валюталардын туруксуздугу ж.б.у.с.) валютага байланыштуу айрым маселелерден келип чыгат. Чындыгында, кыргыз эли үчүн бул термин жаңы болгон менен, ушуга маанилеш «башма-баш алмашуу» деген сөз менен тааныш болучу, анткени кыргыз эли соода-сатык иштери менен эбактан бери эле аралашып келишкен. Демек, бул сөз да биз үчүн таптакыр тааныш эмес, чоочун деп айтуу чекилик болоор. Ошондой болсо да, бүгүнкү күндө *бартер* сөзү тилибизде активдүү колдонулуп, интеллигенттерден тартып карапайым эл үчүн да мааниси бирдей түшүнүктүү болуп калгандыгын төмөнкү мисалдан улам байкоого болот: *Азырынча, негизинен, бартердик жол менен маалымат алышуу аркылуу иштешүүдөбүз* [«ЭТ», 26.03.1999].

Инвестор экономикалык термин. *Инвестор* англис тилиндеги *investor* деген сөзүнөн алынган. Акча салуучу дегенди түшүндүрөт. Маанисин чечмелеп көрөлү. *Инвестор* баалуу кагаздарды өзүнүн атынан жана эсебинен алууга укуктуу жеке жана юридикалык жак, уюм же мамлекет. Менчик формасына карабастан, инвесторлордун баарысы инвестициялардын багыттарын, алардын көлөмдөрүн жана натыйжалуулугун аныктоодо тең укуктуу жана өз алдынчалыкты алуусу олуттуу болуп эсептелет: *Туруктуулук инвестордун келишине шарт түзөт* [«КТ» 2.11.2010].

Импорт - экономикалык термин. Бул термин англис тилиндеги *import* деген сөзүнөн алынып, кыргызча «тартып киргизүү, четтен келтирүү» дегенди түшүндүрөт. Маанисине кененирээк токтолуп көрөлү. Импорт өлкөнүн ички базарында сатуу үчүн товарларды, тейлөөлөрдү, баалуу кагаздарды ж. б. материалдык баалуулуктарды чет өлкөлөрдөн ташып келүү; ошол өлкөнүн товарларды тейлөөлөрдү алуу боюнча башка өлкөлөрдө жүргүзүлгөн жеке жана юридикалык жактардын чыгымдары. Анын структурасы ар кандай өлкөлөрдүн табигат шарттарынын өзгөчөлүктөрүнө экономикасынын өнүгүшү жана эмгектин ролу менен аныкталат:

Ди-джей. Бул сөз «диск-жокей» деген сөздүн кыскартуусунун натыйжасында келип чыккан. [ан. пластинка+комментатор дегенди түшүндүрөт] Бизче которсок, радио, телеберүүлөрдү жана дискотеканы алып баруучу дегенди түшүндүрөт [Новые слова и словари новых слов. Ленинград, 1983, 126-бет]. Бүгүнкү күндө музыкалык программаны алып баруучу жана жарыялоочу киши деген жаңы мааниде колдонулууда: *Кыргызстан*

обондорунда ди-джейлер саналуу эле, азыр алардын саны арбыды [«Шоокум», 2014, .M5]; Жылдын эң мыкты ди-джейи тандалды [«Супер инфо», 2015].

Утилизациялоо [лат. utilis орус тили аркылуу кирген сөз] - иштен чыккан нерсени, таштандыны кайра иштетүү, керекке жаратуу: Париждеги утилизациялоо борборунун адистери жаңы ыкманы ойлоп табышты [«ЗК», 15.02.2015].

Тренинг [лат. trening орус тили аркылуу кирген сөз] - ар топтогу инсандар аралык мамилелердин өнүгүүсүнө, окуу материалынын интенсивдүү өзгөрүлүшүнө жана катышуучулардын активдүүлүгүнүн жогорулашына көмөктөшүүчү методдор колдонулуучу окутуу формасы: Кечки тренинг-семинардын жыйынтыгында катышуучуларга салтанаттуу түрдө атайын сертификаттар тапшырылды [«ЭТ», 19.09.2015].

Семинар-тренинг [лат. seminarium + trening орус тили аркылуу кирген сөз] - ар топтогу инсандар аралык мамилелердин өнүгүүсүнө окуу материалынын интенсивдүү өзгөрүлүшүнө жана катышуучулардын активдүүлүгүн жогорулашына көмөктөшүүчү методдор колдонулуучу окутуу формасы: Ишмердикти баштоонун жол - жоболорун үйрөтүү максатында бир катар семинар-тренингдерди өткөрүп турат [«ЗК», 4.04.2014].

Авангардист [фр. avant-gardisme орус тили аркылуу кирген сөз] - кандайдыр бир коомдо, чөйрөдө алдыда бараткан адам, жетекчи: Авангардист сүрөтчү Казамир Малевичтин 1916-жылы тартылган сүрөтү 60млн. долларга сатылды [«КТ», 7.11.20014].

Агент [лат. agens, agentis орус тили аркылуу кирген сөз] - кимдир бирөөнүн кызыкчылыгы, таламы үчүн аракет кылган, ошону жактаган адам: Анткени алардын өздөрүнүн агенти бар [«Супер инфо», октябрь, 2015].

Банкет [фр. banquet орус тили аркылуу кирген сөз] - кандайдыр бир белгилүү окуяга же бирөөгө байланыштуу салтанаттуу чакырылган тамак: *“Арал” кафесинде банкет болуп жатканда тамак-аштан адамдар ууланды [Де Факто”, 9.10.11].*

Банкир [нем. Bankier фр. banquier орус тили аркылуу кирген сөз] - банктын ээси, кожоюну, банктын башкаруучусу, банкты башкаруунун мүчөсү: *Банкирлер үстөк пайыздын ылдыйлабай жатышын объективдүү себептер менен түшүндүрүшөт [Саясат”, 21.06.12].*

Интеллект [лат. intelektus орус тили аркылуу кирген сөз] - кишинин ойлоо жөндөмдүүлүгү, акыл-эс, акыл-эсинин өнүгүү деңгээли: Бул сөздүн көпчүлүккө тараган каймана мааниси аң сезими чектелүү, интеллект жактан тайкы адам [«Супер инфо», 2010, июнь, №397].

Конфиденциалдуу [лат. confidentia орус тили аркылуу кирген сөз] - ачыкка чыгарууга, жарыялоого жатпай турган, жашыруун: Ошону менен бирге, алар компьютерлерге өздөрүнүн компанияларынын иштери тууралуу конфиденциалдуу маалымат бар экендигин билдиришкен [«7К», 4.07.2008].

Модернизациялоо [фр. modernizer -азыркы орус тили аркылуу кирген сөз] - учурдун талаптарына жана шарттарына ылайыктап өзгөртүү: «Окуу материалдардын жана баалоонун системасын модернизациялоо» деген темада 19-марттан 3-апрелге чейин Чолпон-Ата шаарындагы «Кыргыз деңизи» санаторийинде семинар өткөрүүдө [«КБ», 26.03.2010, №11].

Жогорудагы орус тилинен жана орус тили аркылуу кирген айрым сөздөр тилибиздеги таптакыр жаңы көрүнүш деле эмес. Бул сөздөр мезгилдүү басма сөздөрдө, айрым котормо

сөздүктөрдө жана энциклопедиялык сөздүктөрдө коомдук саясий түзүлүшү, экономикалык, социалдык структурасы башка болгон өлкөлөрдүн, мамлекеттердин турмушуна тиешелүү түшүнүктөрдү туюнтуп, ошол өлкөлөр, мамлекеттер жөнүндө көп болгон учурда пайдаланып келген: АКШнын президенти, Англиянын премьер-министри, капиталисттик өлкөлөрдөгү акционердик коомдор ж.б. жөнүндө көп эле айтыла турган. Бирок биздин турмушубуздун чындыгы катары коомдук-саясий түзүлүшүбүздөгү, экономикабыздагы, маданиятыбыздагы ж.б. өзгөрүүлөргө байланыштуу тилибизде 90-жылдардан бери гана колдонула баштады. Мына ушуга байланыштуу биз мындай сөздөрдү неологизмдердин катарына кошуп талдоого алдык.

Тектеш тилдерден жана алар аркылуу башка тилдерден кирген терминдер

Кыргыз элинин көз карандысыз эркин мамлекетинин түзүлүшү, улуттук өз алдынчалыгынын өөрчүшү түрк тилдүү элдер менен тике катнаш, байланыш жасоосуна толук шарт түздү. Ошонун негизинде кыргыз тилине кийинки эле жылдары тектеш тилдерден жана алар аркылуу башка тилдерден (көбүнчө иран, араб тилдеринен) бир кыйла жаңы сөздөр келип кирди.

Коңшу түрк элдери аркылуу кыргыз тилине кирген араб, тажик, иран сөздөрүнүн тыбыштык жагы кыргыз тилинин айтылышына баш ийдирилген же жакындаштырылган. Арабча хаким, китаб кыргызча аким, китеп болуп айтылып, кыргыз тилинин үндөшүүсүнө жараша өзгөргөн.

Араб, иран сөздөрү кыргыз тилинде бир кыйла арбын. Алар төл сөзгө айланып, атүгүл сөз менен бирге кирген сөз жасоочу мүчөлөр да кыргыздын төл сөздөрүнө да жалганып, кесипти билдирүүчү - чы мүчөсүнүн ордуна да колдонулган. Мисалы, ашпоз+чы=ашпозчу, бозгун+чы=бозгунчу ж. б.

Сырттан кирген сөздөрдүн айрымдары төл сөздөрдү сүрүп таштап, төргө өткөн. Айтсак, казак тилинен *ардагер (ветеран), аялдама (остановка), эгемендик (суверинитет), эгемен (суверен), мунай, мунайзат*, түрк тилинен *башибакан (премьер-министр), токсондук (квартал), азем (церемония), учак (самолет), пайыз (процент)* ж.б.

Ардагер [ветеран]. «Ардагер» деген сөз мурда 1. Майданда болгон жоокер, согушка катышкан урматтуу адам; 2. Эл-журтка кадырлуу урматтуу, сыйлуу адам деген маанилерди берип келсе, бүгүнкү күндө маанисин кеңитип жаңы мааниде кандайдыр бир ишке көп эмгек сиңирген, тажрыйбалуу эски кызматкер, ишмер деген мааниде колдонулууда: *Бишкек шаарында ардагерлер кеңеши түзүлдү* [«Супер инфо» 2014, №95]; *Аксакалдар ардагерлер паркында* [«ЗК», 7.11.2014].

Баш бакан [түрк тилинен алынган] - өкмөт башчысы, министрлер советинин же министрлер кабинетинин башчысы: *Ишемби күнү КРнын баш баканы Т. Сариев расмий түрдө «Кабар» агенттигинен суроолорго жооп берди* [«Супер инфо», 2015].

Эгемендик - мамлекеттин өз ички жана тышкы саясатын жүргүзүүдөгү эркиндиги, көз карансыздык: Кыргызстан эгемендикке 1991-жылы 31-августта жетишти [«Супер инфо», 2014, 10-бет].

Эгемендүүлүк - мамлекеттин өзүнүн ички иштеринде жана тышкы саясатында башка мамлекеттик бийликке көз каранды эместиги: Аскар Акаев жапон лидерине Кыргызстан

тууралуу маалымат берип, өлкөнүн эгемендүүлүк мезгилиндеги абалына жана жетишкендиктерине алдыда турган стратегиялык артыкчылыктуу багыттарына токтолду [«ЗК», 2014].

Учак - кыймылдаткычтын жардамы аркылуу абада учуучу аппарат, учак: Бул учак 2015-жылы жүргүнчүлөрдү ташый баштайт [«Заман Кыргызстан», 14.05.2015]; Адистердин айтымында, биздеги учактар паркынын техникалык абалы начар [«Заман Кыргызстан», 22.09.2015].

Пайыз - бир бүтүн катарында алынган сандын жүздөн бир бөлүгү, бир бүтүндүн жүздөн бир бөлүгү [% белгиси менен белгиленет]: Кошумча кызматтар боюнча киреше 21 пайызга көбөйгөн [«Заман Кыргызстан», 20.02.2015].

Тил да ар кандай коомдук-экономикалык формацияда ар кандай өнүгүүгө туш болоору анык. Тилдеги өнүгүүнүн көп жагдайынын бири - башка элдердин тилдеринин карым-катышы аркылуу өнүгүүсү. Кыргыз тили ушул багыт менен да өнүгүп ушундай багыты сакталып каларында шек жок. Арабдын, ирандын, казактын, түрктүн сөздөрү өз ара жуурулушуп кетсе, ал ошол элдердин жалпы тил байлыгы болуп калары анык. Оозеки сүйлөшүүбүздө болсун, араб, иран, түрк сөздөрү жайнап жүрөт. Толгон бай синоним сөздөр жасалган, тилибиз байыган.

Колдонулган адабияттар:

1. Орузбаева Б.О. Кыргыз терминологиясы. - Ф., Мектеп, 1983.
2. Учурда активдуу колдонулуп жаткан саясий, юридикалык, экономикалык жана башка терминдердин создугу.- Бишкек, 2000.
3. Атоолордун (терминдердин) сез айкаштарынын орусча-кыргызча создугу. -Бишкек, 2006.

Рецензент: ф.и.д., проф. Бекбалаев А. А.

Насипова А.А.

АНГЛИС ЖАНА ОРУС ТИЛДЕРИНДЕГИ АФФИКСАЦИЯ ЖАНА КОНВЕРСИЯ ПРОДУКТИВДҮҮЛҮГҮНҮН САЛЫШТЫРМА АНАЛИЗИ

Насипова А.А.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРОДУКТИВНОСТИ АФФИКСАЦИИ И КОНВЕРСИИ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Nasipova A.A.